

ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ВЗАЄМИНИ МІЖ КРИМОМ І ЗАПОРІЖЖЯМ У 1750-1760-х рр. (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ФРАНЦУЗЬКИХ СУЧАСНИКІВ)

Татарські набіги на землі України були постійним руйнівним фактором нашого вітчизняного минулого, починаючи з часів Батиевої навали. Проте між Кримом і Україною нерідко існували періоди не тільки мирного співіснування, але й співпраці. Як відомо, останнім реліктом автономії на теренах України після ліквідації гетьманату залишалось Запоріжжя. Однак, повернувшись у 1734 р. під владу Росії з-під протекції Криму та Туреччини, запорожці одразу почали відчувати на собі тиск з боку царського уряду. Великим ударом по суверенним правам Запоріжжя стало утворення Нової Сербії, яка значною мірою розташувалася на землях запорожців. Цей наступ на Вольності війська запорозького був відвертим порушенням домовленостей між козаками та Росією. Однак захоплення запорозьких володінь надалі тільки посилювалося.

Так, наприклад, французький історик і дипломат Жан-Бенуа Шерер (1741-1824) зауважував, що Росія весь час була спрямована на обмеження та звуження української автономії, і навіть в часи прихильної до козацтва Єлизавети воно не припиняло зазнавати утиску своїх прав. На підтвердження своїх слів він наводить історію намагань запорозьких козаків відстояти за собою Чорний ліс (на теренах сучасної Кіровоградщини), яким здавна володіли їхні предки і який російська влада прагнула прилучити до Нової Сербії. Сподіваючись на монаршу справедливість, запорожці відправляли до двору імператриці депутації, які доводили, що «з незапам'ятних часів козаки володіли цим лісом і що, згідно з найдавнішими грамотами запорозьких козаків, Чорний ліс належав їм. Вони доводили, що їхні найдавніші отамани й кошові, як, наприклад, Сірко, зі своїми козаками порядкували у цьому лісі, маючи пасіки, що деревина, звана «кругляки» (*kruglik*), здавна належала їм і що, зрештою, ніхто й ніколи не ставив під сумнів їхні права на цей ліс... Але козацьких доводів навіть не слухали. А щоб покарати козаків за зухвалість їхніх вимог, у них було відібрано всі ці землі» [10, р. 47-52; 2, с. 39-41]. Розповідь про цей акт несправедливості стосовно козаків Шерер ще більше підсилює повідомленням про те, що всіх їхніх посланців до Петербурга запроторювали за ґрати, де ті гинули від горя й знущань.

В утворенні Нової Сербії французький дослідник, подібно до січовиків, бачив не стільки оборонний задум російського уряду для відсічі кримським татарам, з якими на той час значних військових зіткнень не відбувалося, а існували налагоджені торгівельні та господарські взаємини, скільки засіб контролю над Запоріжжям і знаряддя постійного тиску на нього з метою його остаточного знищення [10, р. 259-262; 2, с. 145-146.].

Інший француз, медик і науковець Ніколя-Габріель Леклерк (1726-1798), який свого часу був особистим лікарем Кирила Розумовського та довгий час проживав в Росії й Україні, згадував про постійні

скарги запорожців в 1760-х рр. Катерині II на порушення їхніх прав на власність. Повідомляючи про їхні вимоги щодо повернення відібраних земель, Леклерк зауважує, що козаки, якщо їм не залишено буде вибору, навіть погрожували цариці знову «приєднати до своїх братів-татар» [5, р. 431-432].

Зрозуміло, що подібна загроза не була пустопорожньою й за умов замаху на традиційні права запорожців мала всі підстави на реалізацію, що власне й відбулося в 1775 р. під час остаточного знищення Січі. З іншого боку подібні заяви могли ґрунтуватися лише на тісних налагоджених контактах між Запоріжжям і Кримом.

Відзначимо, що сам Леклерк особисто спілкувався з запорожцями й навіть визначив поміж ними двох своїх земляків, про шляхи потрапляння яких на Запоріжжя можна лише пофантазувати, якщо, звичайно, Леклерк не помилився й просто не зустрівся з козаками, які володіли французькою мовою [5, р. 427].

В середині XVIII ст. взаємини між Україною та Кримським ханством мали здебільшого мирний характер. Про жваву українсько-кримську торгівельно-економічну співпрацю в зазначений період свідчить французький консул у Криму Клод-Шарль де Пейссонель (1727-1790). У своєму «Трактаті про чорноморську торгівлю» він кількаразово згадує про активну участь українських козацтва, і зокрема запорожців, в торгівельних операціях у містах Криму. Пейссонель повідомляє, що козаки спускаються на своїх човнах Бористеном до Очакова та Криму, везучи різноманітний крам. Вони продають шкіри, тютюн (*kasak-tutun*), мотузки, коноплі, полотно, вугілля, рибу, а купують сіль, вина, сушені фрукти, олію, мило, ладан, кінське спорядження, овечі кожухи, котрі називаються «повстяками» (*postaki*) [7, р. 93, 100-102, 294-299]. В даному творі Пейссонеля українські козаки постають не як вправні степові воїни, а як не менш вмілі торговці, що здійснюють комерційну діяльність в згаданому регіоні. Втім, безумовно, під узагальнюючою назвою «козаків» автор міг мати на увазі всіх українців Наддніпрянщини, хоча основним рушієм українсько-кримської торгівлі все ж таки були саме запорожці в силу своєї географічної наближеності.

Як відомо, у XVIII ст. Франція була традиційним недругом Російської імперії, й навіть коли ці дві держави ситуативно опинялися в ролі союзників, як це було в роки Семирічної війни, уряд Людовіка XV не припиняв антиросійських інтриг. Саме в цей час активізує свою діяльність французька дипломатія в Османській імперії, котра була традиційним противником Росії. Відбувається також активізація французької присутності у Кримському ханстві, а в Бахчисараї утворюється постійно діюче дипломатичне представництво на чолі з консулом. Одним з напрямків розвитку антиросійської політики Версаль традиційно вважав можливість використання українського козацтва. Досить відомі в цьому плані більш ранні намагання французького емісара Григора Орлика спровокувати козаків на виступ проти Росії.

Значну цікавість представляє таємна місія незадовго до початку Семирічної війни графа Шарля-Франсуа де Брольї (1719-1781), французького посла в Польщі, до козаків-мазепинців, котрі перебували під опікою Криму. Зауважимо, що граф де Брольї був не лише дипломатом, але й співробітником таємної розвідувальної служби Людовіка XV «*Secret du roi*» («Секрет короля»), яку згодом й очолив, а одним з базових завдань тогочасної французької політики було обмеження російського впливу в Європі. Емісар Версалья мав вивідати настрої козацтва стосовно Росії, налагодити з ним контакт і вивчити можливість використання козацького невдоволення російською присутністю в Україні для ослаблення «імперії царів». Як згадував про це секретне завдання тогочасний військовий і політичний оглядач Клод-Карломан де Рюльєр (1735-1791), «граф де Брольї (*le comte de Broglie*) знайшов у далеких закутках на узбережжі Чорного моря давніх компаньйонів Мазепи, цього старовинного та нещасного повстанського ватажка в Україні, і завдяки їм налагодив секретну кореспонденцію з незадоволеними людьми з козацької нації» [8, р. 232]. Ця згадка дозволяє з певністю стверджувати про налагоджені тісні взаємини між запорожцями та колишніми мазепинцями, котрі сприяли зближенню між Запоріжжям і Кримом.

Цілком вірогідно, що одним з цих старих мазепинців був Федір Іванович Мирович (?-1758). Принаймні, до такого припущення підштовхує той факт, що саме в цей час близьке знайомство з цим прибічником Мазепи мав вищезгаданий французький консул у Криму Пейссонель, який давав йому таку характеристику: «Мсьє Мирович, козацький полковник (*Mierovitz, Colonel Cosaque*), що перебував колись на польській службі, а тепер вже довгий час проживав у Бахчисараї» [6, р. 143]. Де Рюльєр також відзначав поширення антиросійських настроїв серед запорозького козацтва у зв'язку з утворенням Нової Сербії.

Отже, запорожці всерйоз розглядали можливість свого повернення під покровительство Кримського ханства й Оттоманської Порти, а тому намагалися підтримувати мирні й добросусідські взаємини з Кримом, уникаючи збройних зіткнень.

З цим повністю узгоджується свідчення французького консула в Кримському ханстві барона Франсуа де Тотта (1733-1793) про те, як взимку 1768-1769 рр. під час походу Кирил-Гірея на Нову Сербію запорожці не тільки не відгукнулися на заклик про допомогу від місцевого генерал-губернатора в Єлисаветграді, але й спочатку оголосили татарам про свій нейтралітет, котрого на перших порах дотримувалися обидві сторони [11, р. 263]. Де Тотт супроводжував Кирил-Гірея у його поході на Україну, а, значить, був безпосереднім свідком подій, що тут розгорталися.

Останній похід кримців на Україну досить детально висвітлено в працях французьких сучасників. Так, крім де Тотта, про нього залишили свої свідчення Рюльєр [9], Луї-Фелікс Гінеман де Кераліо [4], П'єр Жубер [3] та ін.

Хоча масштаби втрат від цього вторгнення були значно меншими ніж в часи найжахливіших спустошень попередніх часів, він все ж таки мав руйнівні наслідки для господарства та мешканців Середньої Наддніпрянщини, яка зазнала найбільших збитків.

На початку цього конфлікту Запоріжжя дійсно дотримувалося з Кримом своєрідного пакту про ненапад, обіцяючи не надавати підтримку російській армії у випадку, якщо кримці не завдаватимуть шкоди

володінням Січі. Це свідчить про небажання січовиків проливати свою кров за територію згаданої Нової Сербії, яка була в них забрана для переселенців з Балкан і стала головною ціллю Кири-Гірея.

Втім, як відомо, жертвами останнього великого набігу кримців на Україну все ж таки стали саме українці. Розгортання воєнних дій зумовило безпосередній вступ запорожців, традиційних оборонців України, до війни на боці Росії. Не можна ігнорувати також і природного бажання запорожців пограбувати володіння кримського хана в умовах війни, що стрімко набирала обертів, приносячи страшне лихо Україні.

Зокрема, де Тотт згадує, як татарами й турками було знищено містечко Аджамку (*Adgemka*), вщент випалено околиці навколо містечок Буки (*Bouky*) та Цибулів (*Sibiloff*), а тамтешніх мешканців забрано в неволю. При цьому француз, який хоч і був союзником татар і турків, вжахнуло їхнє звіряче поводження з полоненими (жорстокі убивства, побиття, знущання, наруги над релігією і т.д.). Розподіл бранців і решти військової здобичі відбувся у Саврані (*Savran*), на південній околиці Польської України. Дипломат згадує, що цих кочовиків не стільки цікавила війна, скільки можливість грабувати та брати невільників. Він зауважує, що деякі зазначені розорені населені пункти перебували на теренах Речі Посполитої, а, отже, належали державі, яка формально дотримувалася у цій війні нейтралітету. Однак це не зупиняло кримців від руйнування і Польської України, доводячи той факт, що їм байдуже було, які землі спустошувати, аби лише не наразитися на сильний опір, як, наприклад, було з тим же Цибулевим, котрий татари штурмувати не наважилися, зважаючи на його укріплення та артилерію [11, р. 269-273; 12, р. 3-4, 8]. За спогадами де Тотта, Кири-Гірей сам передбачав, що, йдучи на Нову Сербію, він може попутно пограбувати й Польську Україну, а тому намагався провести певні дипломатичні заходи щодо цього [11, р. 241].

Кілька разів де Тотт згадує, що союзниками татар виступали «Ігнат-козаки» (*Inat-Cosaques*), яких у вітчизняній історіографії найчастіше іменують некрасівцями (їхній перехід від російського підданства до татар французьким автором фривольно пояснюється тим, що їхній отаман Ігнат не захотів голити бороду за наказом Петра) [12, р. 2]. Зважаючи на важливість даних спогадів французького дипломата в якості історичного джерела, частина їх, яка безпосередньо торкалася обставин походу Кири-Гірея в Україну, була перекладена російською мовою й опублікована в часописі «Киевская старина» [1].

Інший французький автор Жубер відзначає зіткнення кримців з російськими регулярними та козацькими частинами у Калинівці (*Kalinowka*) поблизу фортеці Святої Єлизавети, Цибулеві (*Zibulef*), Бахмуті (*Bachmut*), а також неподалік «містечка Гола Кам'янка (*le Bourg Golayakamenka*) на Бористені» (нині у складі лівобережної частини Дніпропетровська). Автор схвально оцінює продуману організацію оборони краю генералом Олександром Степановичем Ісаковим (? – бл. 1770), комендантом фортеці Святої Єлизавети. Відзначає він також і вмлі дії стосовно відбиття татарської агресії генерала Аврама Івановича Романіуса (? – бл. 1798), який здійснював захист Лівобережжя [3, р. 78-79]. Цікаво відзначити, що згадка Жубера про оминання татарами земель запорожців (*Saporogi*) підтверджує тезу де Тотта про першопочатковий нейтралітет Січі у цьому конфлікті [11, р. 263].

Хоча набіг кримців на початку 1769 р. призвів до великих руйнувань, він не похитнув військової міці російських військ, які на той момент вже отримали значну підтримку від запорозького козацтва. Ще одним чинником, що не дав можливості повторення агресії з боку Криму, стала раптова смерть Кири-Гірея одразу по завершенню цього походу. Як підозрюють, внаслідок отруєння. З 1769 р. разом з російськими військами запорожці повели наступ на турків і татар, який завершився переможним Кучук-Кайнарджийським миром і не лише став триумфом Росії, але й означав смертний вирок для самого Запоріжжя.

Кримське ханство і Запорозька Січ виявилися між собою у тісному історичному симбіозі. Їхнє існування було паралельним і почалося та закінчилося майже одночасно. З проголошенням незалежності Криму в 1774 р. він остаточно потрапив під російський політичний вплив, що цілковито знищувало загрозу з його боку та робило непотрібним для російського уряду існування Січі. Після знищення Запоріжжя в 1775 р. Катериною II рештки запорозького козацтва подібно до великої маси кримських татар, своїх одвічних ворогів/союзників, змушені були шукати захисту під турецькою протекцією.

Свідчення іноземців, в даному випадку французів, проливають додаткове світло на українсько-кримські взаємини 1750-1760-х рр., певною віхою в розвитку яких став похід Кири-Гірея. Попри здавалося б достатню вивченість подій початку 1769 р., пов'язаних з нападом кримців на Україну, вони, як і українсько-кримські стосунки загалом, залишаються важливим, цікавим і перспективним аспектом подальших історичних досліджень.

Джерела та література:

1. Тотт Ф. де. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С.Е.) / Ф. де. Тотт // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – № 9-10 (сентябрь-октябрь). – С. 135-198.
2. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії / Ж.-Б. Шерер; пер. з фр. В. В. Коптілов. – К. : Український письменник, 1994. – 311 с.
3. Joubert P. Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775 / P. Joubert. – Varsovie, 1775. – Tome II. – 616 p.
4. Kéralio L.-F. Guynement de. Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs : Tome I / L.-F. Guynement de Kéralio. – P. : Chez la veuve Desaint, 1777. – 128+387 p.

5. Le Clerc [dit] Clerc N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Clerc (Le Clerc [dit]). – P. : Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome II. – XXIV+562 p.
6. Peyssonel C.-Ch. de. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin par M. de Peyssonel, ci-devant Consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares... / C.-Ch. de Peyssonel. – P. : Chez N. M. Tilliard, Libraire, 1765. – XLIV+364 p.
7. Peyssonel C.-Ch. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel / C.-Ch. de Peyssonel. – P. : Chez Cuchet, Libraire, 1787. – Tome I. – IV+340 p.
8. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P. : Chez H.Nicole et Desenne, 1807. – Tome I. – LXXVI+346 p.
9. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P. : Chez H.Nicole et Desenne, 1807. – Tome IV. – 431 p.
10. Schérer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conservés à Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schérer. – P. : Chez Cuchet, 1788. – Tome I. – XVI+328 p.
11. Tott F. de, baron. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott, baron. – P., 1785. – Tome I. – XXXII+273 p.
12. Tott F. de, baron. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott, baron. – P., 1785. – Tome II. – 264 p.